

Піляєв І. С.*

КОНЦЕПЦІЯ РЕГІОНУ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АКТУАЛЬНИЙ ПОГЛЯД

У статті на основі критичного аналізу широкого масиву зарубіжної та вітчизняної наукової літератури висунуто та обґрунтовано кооперативну, інклюзивну концепцію регіону Центрально-Східної Європи, як поля двох величезних суспільно-політичних трансформацій останнього сторіччя – від напівфеодальних імперій до «розвинутого соціалізму» й від тоталітаризму до ринкової економіки та «відкритого суспільства». Зазначена концепція розглядається в контексті завдань модернізації та зовнішньополітичних пріоритетів України.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, регіон, європейська інтеграція, Велика Європа, модернізація.

The article, on the basis of the critical analysis of a wide array of foreign and domestic scientific literature, puts forward and substantiates the cooperative, inclusive concept of the region of Central and Eastern Europe as a field of two great social and political transformations of the last century – from the semi-feudal empires to the «developed socialism» and from totalitarianism to the market economy and the «open society». This concept is considered in the context of modernization and foreign policy priorities of Ukraine.

Key words: Central and Eastern Europe, region, European integration, Greater Europe, modernization.

В статье на основе критического анализа широкого массива зарубежной и отечественной научной литературы выдвинута и обоснована кооперативная, инклюзивная концепция региона Центрально-Восточной Европы, как поля двух эпохальных общественно-политических трансформаций последнего столетия – от полуфеодальных империй к «развитому социализму» и от тоталитаризма к рыночной экономике и «открытому обществу». Указанная концепция рассматривается в контексте задач модернизации и внешнеполитических приоритетов Украины.

Ключевые слова: Центрально-Восточная Европа, регион, европейская интеграция, Большая Европа, модернизация.

Україна нині перебуває на перехресті процесів європейської і євразійської інтеграції. Оскільки світовий центр сили у XXI ст. зміщується до Азійсько-Тихоокеанського регіону, наша держава з периферії євроінтеграційних процесів може перетворитися на поєднувальну ланку між потужними полюсами сили, такими як Євросоюз, майбутній Євразійський Союз, формування якого планується до 2015 р., і Азійсько-Тихоокеанська зона

* доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» (м. Київ).

економічної інтеграції. Однак здійснити це Україна в змозі лише в певному регіональному вимірі, що дозволив би повною мірою використати її потенціал великої європейської держави та нинішній позаблоковий статус для цілей як власної модернізації, так і створення поясу миру, стабільності та процвітання в північній Євразії – від французького Бреста до білоруського і далі, через Росію, до Токію, Шанхая та Сіетла.

Разом із економічним розвитком приходить і розвиток суспільства, розвиток демократії. Сьогодні практично всі динамічні економічні потуги Азійсько-Тихоокеанського регіону (крім Китаю) і регіону ЄС – це розвинуті структурні демократії. Зазначений феномен викликає потребу переосмислення регіоналізації, конструювання нових регіонів та макрорегіонів виходячи з сучасних реалій глобалізації, місця і ролі України в цих процесах, розуміння Євразії як трансконтинентальної взаємодії головних центрів світової динаміки ХХІ століття.

Історично дихотомія Західної і Східної Європи сягає ще часів розподілу Римської імперії на Західну і Східну наприкінці IV ст. та Франкської імперії, східні кордони якої у IX ст. нагадували кордон між Заходом та Сходом Європи, встановлений в 1945 р. в Ялті та Потсдамі. Проте, як вказує відомий американський історик Ларі Вульф, ідейно-політичний концепт розподілу Європи на «цивілізаційно розвинуту» Західну і «недорозвинуту, відсталу» Східну виникає вже за Нового часу й оформлюється в інтелектуальний конструкт філософами Просвітництва [1, с. 27-28].

Кожна держава будує концепцію регіону виходячи з власних національних геополітичних, геостратегічних та геокультурних інтересів. Так, у міжвоєнний період провідний польський історик Марцелій Гандельсман стверджував, що саме в історії Польщі слід шукати організаційний принцип для всієї історії Східної Європи [2], в той час як угорські науковці були схильні підкреслювати роль Дунаю як інтегруючої вісі, а американський історик угорського походження Леслі Тіхані первісною віссю в Центрально-Східній Європі вважав Угорщину [3]. Відомий австрійський політолог Петер Йордан за культурними та політичними критеріями відносить до Центральної Європи передусім німецькомовні країни, а також області, які в різні історичні часи належали до складу Священної Римської імперії, монархії Габсбургів (Австро-Угорщини) та Німецької імперії [4].

У вітчизняній історичній та політичній науці концептуальні проблеми та особливості регіону ЦСЄ досліджувалися у працях О. В. Бетлій, О. І. В'юницької, Ю. О. Каганова, М. В. Кірсенка, В. Маслійчука та ін. Проте в зазначених роботах в основному використовуються підходи, прийняті в Польщі і Чехії. Їм бракує критичного ставлення до локальних етнопатристичних точок зору зарубіжних дослідників, нерідко обумовлених конкретно-історичними обставинами, зокрема обтяжливою спадщиною тоталітаризму. Нерідко Центрально-Східну (або Східно-Центральну Європу) ототожнюють з країнами Вишеградської групи, що фактично збігається з чеською концепцією Центральної Європи [5; 6].

В українській історичній та політичній науці поки переважає суто суб'єктивістський або вторинний, порівняно з дослідженнями зарубіжних партнерів, підхід до бачення регіону ЦСЄ, який залежить від цивілізаційно-культурних та геополітичних уподобань автора, що незмінно вносить елементи випадковості та недостатньої концептуальної обґрунтованості в дослідження странового формату та регіональної ідентичності ЦСЄ.

Виходячи з вищезазначеного, метою цієї статті є висунення та обґрунтування, на основі критичного аналізу зарубіжної та вітчизняної історіографії проблеми, концепції регіону Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), як поля двох величезних суспільно-політичних трансформацій останнього сторіччя – від напівфеодальних імперій до «розвинутого соціалізму» й від тоталітаризму до ринкової економіки та «відкритого суспільства».

Поняття Центрально-Східної Європи стало результатом наукового та політичного осмислення поняття Східна Європа після формування в рамках Версальської системи поясу середніх та малих європейських національних держав між германо-латинським світом і радянською Росією. Найбільш важливими віхами в цьому процесі стали міжнародні конгреси істориків (переважно європейських) в Брюсселі (1923 р.) та Осло (1928 р.).

Прикметно, що в 1920-ті роки, коли в Європі багато політиків та інтелектуалів ще сподівалися на переродження більшовицького режиму в Росії та її скоре повернення до сім'ї цивілізованих націй, в концептах Східної Європи, що їх розробляли польські, угорські, чеські, балканські історики, ще знаходилося місце Росії, хоча, як підкреслював, наприклад, у своїй лекції на V світовому конгресі істориків в Брюсселі (1923 р.) польський історик Оскар Халецький, Східна Європа – це суто географічне поняття, а в цивілізаційному відношенні вона ділиться на західну частину, як органічну, хоча й самобутню, складову Західного світу, та східну, що перебуває в цивілізаційному просторі Московської Русі (Росії) з її візантійсько-ординською традицією [7]. На міжнародному конгресі істориків в Осло в 1928 р. О. Галецький говорив про традицію федерації на території Русі (Рутенії) з XII-XIII ст., що вплинула на розвиток державного устрою Речі Посполитої [8].

За ініціативи Марцелія Гандельсмана 29 червня 1927 р. було засновано Федерацію історичних товариств Східної Європи, яка зіграла визначальну роль у формуванні концепту Центральної Європи, особливо протягом першої половини 1930-х рр. Прикметно, що левову частку фінансування Федерації здійснювала польська сторона [9, с. 9].

В силу відомих конкретно-історичних обставин міжвоєнної доби Гандельсман, як і більшість польських істориків того часу, всіляко підкреслювали латинські впливи на культурне обличчя Східної Європи, намагаючись, в межах академічності, применшити цивілізаційно-культурне значення германських та російських впливів в ідентифікації регіону. Водночас М. Гандельсман, Ян Рутьковський (Польща), Е. Лукініч (Угорщина) та ін. визнавали архаїчність традиційного господарського укладу простору на схід від Ельби порівняно із Західною Європою Нового часу, зокрема наявність барщини, поширеність малих, економічно слабких господарств на селі тощо. Подібний підхід висували і французькі історики, зокрема співзасновник школи «Анналів» Марк Блох, для якого Захід був представлений передусім народами романської культури, а його вплив передавався на схід Європи через германців.

У цьому зв'язку слід згадати історичну етимологію терміну «ЦСЄ». Вперше він з'явився у 1935 р., коли угорські історики розпочали видавати науковий щорічник під назвою «Archivum Europae Centro-Orientalis» [10, с. 10]. Однак академічний концепт Центрально-Східної Європи був розроблений в 1943-1952 рр. в США польським істориком-емігрантом Оскаром Галецьким (1891-1973), результатом чого стала його книга «Прикордонні області західної цивілізації: історія Центрально-Східної Європи» (1952 р.). В його концепті ЦСЄ зводилася до тих територій на сході Європи, «які Росія не спромоглася приєднати до своєї імперії» [11, с. 456]. О. Галецький по суті розуміє під цим терміном східну частину Центральної Європи в тому ж сенсі, як його розумів засновник та перший президент Чехословаччини Томаш Масарик – у певному протиставленні з німецькомовними країнами, як західною частиною Центральної Європи.

Чому Галецький вдався саме до терміна «Центрально-Східна Європа»? Вочевидь, це пов'язано з традиційною амбівалентністю польського політичного, історичного та філософського дискурсу: для поляків, поряд із переконанням щодо своєї належності до цивілізації Заходу, було традиційно сильним й почуття причетності до певного «романтичного, але дикого» простору Сходу (передусім, Правобережної України), що знайшло глибоке

відображення в польській культурі та ментальності як фантомний (після поділів Речі Посполитої) феномен «орієнталізації» (напр., пісня «Hej, sokoły», роман Генріка Сенкевича «Вогнем та мечем», однойменний фільм Єжі Гофмана тощо) і пов'язане з присутністю в польській історичній та політичній свідомості фантомних кордонів та східного простору Речі Посполитої («втраченої Атлантиди»). Водночас, в польське розуміння ЦСЄ включається, як правило, також регіон колишньої держави Тевтонського ордену (від Східної Померанії до сучасних територій Латвії та Естонії) [12, с. 11].

В концепті ЦСЄ, що поступово поглиблювався після Другої Світової війни (особливо зусиллями науковців-емігрантів із країн «народної демократії», які знайшли притулок у Північній Америці), Росія вже відсутня як країна євразійської цивілізації і антагоніст Західного світу.

На відміну від поляків, чехи та словаки не відчують своєї причетності до східного прикордоння Речі Посполитої, але, водночас, певною мірою ностальгують за колись спільним культурно-ціннісним простором Австро-Угорщини. Відтак, чеські політичні мислителі та історики переважно дотримуються концепту Центральної Європи (Йозеф Кроутвор, Мілан Кундера, Ян Крен та ін.), який в 1980-1990 рр. знайшов багато прихильників у Польщі. Однак нині в Польщі переважає думка про те, що ця країна знаходиться саме в Центрально-Східній Європі (Пьотр Вандич, Ян Вінецький, Єжі Клочовський, Кршиштоф Бачковський, Януш Смолюча та ін.). Отже, концепція О. Галецького здобула домінуючих позицій в польському дискурсі. І це цілком зрозуміло: якщо у Чехії немає територіальної ностальгії щодо історичних кордонів поза межами Вишеградської групи, то для Польщі синдром фантомних, тобто колишніх, кордонів на сході залишається активним чинником національної соціальної та політичної психології. Водночас, як вказує, польський історик Є. Клочовський, поняття Центральної Європи асоціюється з німецьким *Mitteleuropa*, (запропонований ідеологом німецького «ліберального імперіалізму» Фрідріхом Науманом в 1915 р.), що слугував німецькій експансії в першій половині ХХ ст., тому для Польщі прийнятнішим є термін «Центрально-Східна Європа» [10, с. 18], який нині визнаний і в німецькій історіографії [13].

Видатний угорський історик Йєно Сьоч в середині 1980-х років висунув свій концепт регіону Центрально-Східної Європи як однієї з «трьох Європ», що розміщується між Західною і Східною Європою (Росією) й тяжіє часом до Заходу, часом до Східної Європи [14]. Ядром регіону ЦСЄ, за Й. Сьочем, виступають Богемія, Угорщина і Польща, де з ХІІІ по ХV ст. відбулася глибока вестернізація, що проникла в базові соціально-культурні структури й справила вирішальний вплив на зазначені країни: наступні зміни вже не змогли похитнути ці підвалини. Західна модель визначалася, передусім, малими самоврядними громадами (зародками громадянського суспільства) та їх правами і свободами, а керівним принципом між особових відносин був контракт.

Особливо слід відзначити праці польсько-американського історика Пьотра Вандича, почесного професора Йельського університету, президента Польського інституту мистецтв та наук Америки, видані в США протягом 1970-1990 рр., серед яких, зокрема, опублікована в 1992 р. книга «Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середніх віків до сьогодення» [15]. Центрально-Східна Європа тут обмежена, у викладі П. Вандича, лише трьома країнами: Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною, але в розумінні та з урахуванням їх історичних кордонів. Приймаючи аргументи на користь того, що термін ЦСЄ стосується територій між Балтійським, Адріатичним, Егейським та Чорним морями, автор відзначає, що саме історичний простір трьох вищезазначених країн і складає власне «ядро» цієї частини Європи, яке має величезне геополітичне значення не лише для

континенту, а й для світового панування (саме тут спалахнули обидві світові війни), на що звертав увагу ще британський геополітик Гелфорд Маккіндер. П. Вандич, зокрема, аналізує напруги, що впливали на відносини індустріально розвинутого Заходу з аграрною Центрально-Східною Європою. Прикметно, що книга присвячена покійному Оскару Халецькому, для якого свобода конституювала основоположну європейську цінність, прихильність до неї визначала східні та південні кордони Центрально-Східної Європи, так само як для видатного чеського інтелектуалу ХХ ст. Мілана Кудери – східні та південні кордони Центральної Європи [16].

Проте критерій прагнення до свободи як основоположний, конституюючий критерій культури та менталітету Центральної Європи (Сходу Центральної Європи) не витримує критики реальною історією ХХ –початку ХХІ сторіччя. Так, буржуазно-демократична Лютнева революція 1917 р. спалахнула спочатку в столицях Російської імперії – Санкт-Петербурзі і Москві і лише пізніше перекинулася до України, Білорусі, Балтії, Фінляндії. Те ж стосується і Перебудови та подій 1991 р.: коли Москва і Ленінград ще з весни 1987 р. були охоплені ідеями та діями Перебудови, Київ аж до відставки В.Щербицького (вересень 1989 р.) розглядався як «заповідник» старої радянської партійно-номенклатурної системи. Можна навести й сучасний приклад: масові протестні акції проти насадження авторитарної диктатури, що відбулися в Москві з грудня 2011 р. по травень 2012 р., аж ніяк не зачепили Мінськ і Білорусь у цілому. З 1994 р. дотепер «західно-східноєвропейська» Білорусь виявляє більшу схильність до авторитаризму, ніж сама Росія. В її «системному» політичному житті вже протягом майже 20-річчя, незважаючи на всі ідейно-культурні впливи з Польщі та Заходу, відсутні ознаки плюралізму та реальної політичної конкуренції. Можна згадати також, що переважна більшість національних держав як Центральної, так і Центрально-Східної Європи у 1930-і рр., тобто до періоду радянського домінування в регіоні, являли собою жорстко авторитарні режими, не кажучи вже про тоталітарну нацистську Німеччину.

Наскільки політична культура, соціо-культурні та соціо-психологічні індикатори «прагнення до свободи» залежать від драматичних історичних обставин, свідчить приклад двох Кореї: за життя одного покоління північ та південь до того єдиної країни з єдиним народом перетворилися у справжні антиподи для сучасного світу: взірці крайньої форми тоталітарного режиму, безпрецедентного для ХХІ ст., та розвинутої ліберальної демократії, взірця успішної модернізації.

Отже, не можна визначати конституюючі критерії регіону (макрорегіону) лише за ознаками поточного політичного режиму. В такому разі Німеччину та Австрію на початку 1938 р. слід було б включати до різних регіонів Європи, а після березневого аншлюсу цілком міняти регіональну конфігурацію. Так само авторитарну хортиську Угорщину та демократичну Чехословаччину слід було б віднести до різних регіонів Європи, що аж ніяк не відповідало б ані географічним, ані історичним, ані культурним критеріям.

Як довів видатний політолог сучасності Гільермо О'Доннелл, становлення нових типів демократії не пов'язане з характеристиками попереднього авторитарного правління, а залежить від історичних чинників та ступеню складності соціально-економічних проблем, успадкованих демократичними урядами [17]. І сьогодні, незважаючи на ліберальну риторику, в ряді країн Центральної Європи проявляються ознаки поміркованого соціально-політичного етатизму [18, с. 221], а популізм та етнонаціоналізм залишаються потужними чинниками політичного дискурсу. В контексті світової фінансової кризи, кризи мультикультуралізму та загострення міграційно-демографічних проблем, в 2012 р., згідно з Democracy Index, показники розвитку демократії погіршилися в 10 посткомуністичних

країнах Європи, а в 2008-2010 рр. – в 19 зазначених країнах [19]. Особливо це стосується Угорщини.

Поширена в Польщі концепція ЦСЄ критично сприймається в Росії і Білорусі, оскільки там в ідеї ЦСЄ вбачаються – можливо, безпричинно – спроби просування польських великодержавних амбіцій й відчувається дух «Холодної війни» та «Берлінського муру».

Автори фундаментального трьохтомнику «Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века», підготовленого на початку 2000-х рр. Інститутом економіки РАН (головний редактор – академік О. Д. Некіпелов), відносять до регіону ЦСЄ колишні зарубіжні для СРСР соціалістичні країни Європи, але не включають жодну з пострадянських країн. За їх концепцією регіон ЦСЄ – це сучасна версія регіону «зарубіжних соціалістичних країн Європи», дослідженню якого, як європейської складової «світової соціалістичної системи» багато з авторів трьохтомнику (відомі економісти Р. С. Грінберг, Р. М. Євстигнєєв, історик Б. О. Шмельов та ін.) присвятили чимало років за доби «розвинутого соціалізму». Зазначена концепція регіону ЦСЄ використовується співробітниками інституту і в подальших наукових працях [20; 21].

Американський професор Пол Роберт Магоші, який свого часу очолював Світовий конгрес русинів, а нині є його почесним головою, включає до регіону Центрально-Східної Європи не лише європейські посткомуністичні країни Європи (крім Естонії, Латвії і Росії), а й Східну Німеччину (колишню НДР), Австрію, Грецію і навіть європейську частину Туреччини (Східну Фракію). При цьому П. Р. Магоші відносить до зазначеного регіону лише Правобережну Україну, тобто землі, що історично входили до складу Великого князівства Литовського, Польщі, Речі Посполитої та монархії Габсбургів. Молдову він включає до Північної зони регіону ЦСЄ разом із Литвою, Білоруссю, Правобережною Україною, Польщею і Східною Німеччиною. Між тим Калінінградська область РФ у концепції П. Р. Магоші виступає ексклавом, не входячи до регіону ЦСЄ [22]. Очевидно, що зазначена концепція регіону є не географічним, а політико-ідеологічним та етнокультурним конструктом й покликана передусім охопити широкий ареал сучасного проживання русинського населення. Її геополітичним посилом є інтеграція та цивілізаційно-культурна мобілізація територій Європи проти таких «значущих Інших», як Росія і Туреччина, що є наступницями відповідно Російської і Османської імперій.

До речі, русини виступають додатковим чинником регіональної ідентифікації Центрально-Східної Європи, оскільки, з одного боку, визначають своє походження від історичної Русі, як і сучасні Україна, Росія і Білорусь, а з іншого, ввібрали до своєї ментальності та традицій потужні культурні впливи Центральної Європи, що віддзеркалюється, зокрема, в належності переважної більшості русинів до католиків східного обряду.

Німецький професор Дітер Лангевіше розглядає «Європу» та «Східну Європу» як перманентні інтелектуальні конструкти й точки референції у формуванні ідентичності національних держав регіону [23].

Конструктивістський підхід до визначення та розуміння регіонів Європи, зокрема Центрально-Східної Європи, домінує і в вітчизняній політології (Ю. О. Каганов, О. І. В'юницька, В. Маслійчук та ін.).

Видатний польський історик Єжи Ключовський влучно використовує для англomовного терміну East Central Europe польський еквівалент Europa Środkowowschodnia [24], який українською перекладається як «Центральносхідна Європа», або «східна частина Центральної Європи» [25]. Саме «Центральносхідній Європі» X-XVIII ст. був присвяче-

ний 17-й загальний з'їзд польських істориків, що відбувся у Кракові у вересні 2004 р. [26]. Але водночас поширений і термін *Europa Środkowo-Wschodnia*, як, наприклад, у назві Інституту Центрально-Східної Європи, заснованого в 1991р. у м. Любліні. В будь-якому разі, цілком очевидно, що для польських істориків з самого початку появи цього терміну в міжвоєнний період саме «Центральний регіон Європи», ядром якого виступає, на їх думку, історична територія Речі Посполитої, був формотворчою віссю для поняття «Центрально-Східної Європи», а балканські країни, що нині чітко асоціюються з регіоном Південно-Східної Європи, завжди розглядалися ними як певна периферія регіону ЦСЄ.

Відтак, вбачається за потрібне зняти термінологічну плутанину, пов'язану з граматично неточним перекладом широко поширеного англomовного терміна *East-Central Europe* (нім. *Ostmitteleuropa*). Зазначений термін (з дефісом або без) найбільш адекватно перекладається як «східна частина Центральної Європи» й, вочевидь, не включає ані такі історичні центри геополітичного тяжіння як Австрія і Німеччина, ані пострадянські країни СНД, що займають Східноєвропейську (Руську) рівнину. Ось чому ми не можемо погодитися з тлумаченням запорізького історика Ю. О. Каганова, який ототожнює термін *East Central Europe* з українським «Центрально-Східна Європа» [27]. Адже останньому так само відповідає інший англomовний термін *Central and Eastern Europe*, який охоплює і Центральну, і Східну («СНД-івську») Європу.

На наш погляд, виходячи з національних інтересів України, концепція регіону ЦСЄ має базуватися на геостратегічному, геополітичному та цивілізаційно-культурному положенні України в Європі. Як влучно відзначив вітчизняний історик В. Л. Маслійчук, при дослідженні ролі і місця України в регіоні важливо сконструювати власний простір, поставивши саме українську територію в центр уваги [28, с. 214]. Отже, маємо дивитись на власну історію не з кремлівського пагорбу чи краківських передмість, а зі Старокиєвської гори. Відтак, ми розглядаємо концепцію Центрально-Східної Європи як макрорегіональну екстраполяцію (проекцію) цивілізаційно-культурної дихотомії України. Маємо перетворити цю дихотомію в нашу стратегічну перевагу в конкурентній взаємодії ХХІ сторіччя.

Ми ототожнюємо простір «Центрально-Східної Європи» і «Центральної та Східної Європи», але семантично розмежовуємо ці терміни. Адже ЦСЄ – це не просто механічне поєднання Центру та Сходу Європи, це – багатовимірна категорія, яка в квінтесенції є екстраполяцією цивілізаційно-культурної та геополітичної дихотомії України. ЦСЄ – це регіональний конструкт, який має географічну, історичну, етнокультурну, геостратегічну самобутність, притаманні саме йому специфічні риси.

Оскільки протягом останніх трьох сторіч умовну межу Європи на суходолі проводять вздовж Кумо-Маницької западини, до регіону Центрально-Східної Європи ми не відносимо країни Південного Кавказу, які традиційно не включаються і до регіону Східної Європи. Це відповідає і первісній античній традиції, коли давні греки проводили кордон між Європою і Азією водними шляхами від Середземного до Азовського морів. Нині Статистичне управління ООН для цілей світової статистики включає до регіону Східної Європи європейську частину Росії (до Уралу), Україну, Білорусь, Молдову (зазначені країни займають переважну частину Східноєвропейської (Руської) рівнини), країни Вишеградської групи, Болгарію і Румунію. Втім, країни колишньої Югославії включаються до регіону Південної Європи [29].

Центрально-Східна Європа розглядається нами не лише як географічна (незважаючи на відсутність чітких природних кордонів), а й певна історична реальність, як регіон, що практично протягом всієї сучасної (нової й новітньої) історії протиставлявся в етнокультурному та соціально-економічному вимірах Західній Європі і, ширше, західному світу.

При цьому з другої половини XVI до кінця XVIII століть обширні території регіону поза межами сучасної України входили до складу Речі Посполитої, монархії Габсбургів і Російського царства (Російської імперії), а з кінця XVIII до початку XX століть Центрально-Східна Європа (крім частини польських земель у складі Пруссії) відзначалася державно-політичною єдністю в рамках двох великих держав – монархії Габсбургів (Австрії, Австро-Угорщини) і Російської імперії.

Критеріями належності до регіону Центрально-Східної Європи ми вважаємо, крім досить умовних кордонів у межах географічної Європи, історичну належність до сфер впливу (юрисдикції) вищевказаних великих держав або, виходячи від протилежного, не перебування зазначених країн або більшої частини їх сучасних територій у складі Османської імперії, їх геополітичну та цивілізаційно-культурну неналежність до Балкан (країни Вишеградської групи, Балтії та Словенія) або перебування у складі Російської імперії і СРСР (Білорусь, Росія, Україна, Молдова). Критерієм приналежності до Центральної Європи вважаємо безперервну історичну традицію, з одного боку, незалежності принаймні частини їх сучасної території від Османської імперії, а, з іншого боку, – державних та релігійних зв'язків із Заходом. Критерієм же віднесення до Східної Європи вважаємо історичну належність переважної частини сучасної території країни до Російської імперії та СРСР.

Як наголошує Зб. Бжезинський, Росія «філософськи і культурно є частиною Європи» [30]. Незважаючи на експансіоністську «євразійську» риторику, Москва ще за часів Івана III вважала себе «Третім Римом», а в державній символіці домінуючу роль грала атрибутика «Першого» і «Другого» Риму: орел та християнський хрест. Столицю Російської імперії – Санкт-Петербург – було названо на честь небесного покровителя Петра I – апостола Петра, який традиційно вважається першим папою Римським. Слід відзначити, що, на відміну від періоду Московії XV-XVII ст., Росія петербурзького періоду не протиставляла себе Європі протягом XVIII ст. й навіть першої чверті XIX ст. Вся російська класична література просякнута ідеалом автономної та критично мислячої особистості – «руського європейця», що піддає все сумніву. Саме така особистість, але конструктивніша та дієвіша, стала «візитною карткою» сучасного Заходу, що виник за зорі Нового часу на рубежі XIV-XV сторіч.

Крім безспірних географічних аргументів (регіональна цілісність Східноєвропейської рівнини), спільної, хай і драматичної, соціально-історичної спадщини XX сторіччя, включення Росії до дослідницької концепції ЦСЄ забезпечує, зокрема, органічне включення до європейського і центрально-східноєвропейського контексту Калінінградської області (колишньої Східної Пруссії) з мавзолеєм великого європейського філософа Іммануїла Канта, регіону Санкт-Петербурга, який свого часу президент Франції Жак Ширак назвав «однією з великих європейських культур», Великого Новгороду – оплоту вічової демократії, європейських вольностей, одного з центрів ганзейської торгівлі. Включення Росії до регіону ЦСЄ забезпечує, зокрема, і єдність розгляду не лише слов'янського, а й угорсько-єтнокультурного світу в європейському контексті.

Незважаючи на багато серйозних, навіть глибоких протиріч між Європою і Росією, слід відзначити й низку обнадійливих симптомів, що свідчать про наявність реальної, хоча й довготривалої, перспективи усунення геополітичної, гео економічної та цивілізаційно-культурної біполярності на Європейському континенті і в макрорегіоні ЦСЄ, включення Росії в євроінтеграційні процеси на основі європейських й загальнодемократичних принципів та цінностей. Це, передусім, такі чинники, як:

а) високий, безпрецедентний порівняно з будь-якими іншими періодами історії ступінь відкритості російського суспільства, перш за все в бік Європи, певне його рівняння,

практично у всіх соціальних верствах, на європейські рівень та якість життя як відповідні еталони та взірці;

б) розвиток інформаційних та комунікаційних технологій, передусім Інтернету, мобільного зв'язку та супутникового телебачення, що сприяє обміну ідеями, взаєморозумінню та діалогу;

в) на Євросоюз нині припадає близько половини обсягу зовнішньої торгівлі Росії [31], а компанії з країн ЄС є найбільшими прямими інвесторами в російську економіку.

Прикметно, що під час найбільшої в новому тисячолітті напруги у відносинах Росії з Заходом, викликаній російсько-грузинським військовим протистоянням в серпні 2008 р., экс-президент СРСР М.Горбачов висловив думку, що через декілька десятиріч «складеться об'єднання всіх європейських країн в один блок, де буде і Росія». На його думку, в такому союзі «країни повинні бути рівноправними і інтереси кожної з них – враховані» [32].

Слід відзначити й певні кроки до вищезазначеної мети, що вживаються у площині реальної політики. Так, на франко-німецько-російському саміті в Довілі (Франція) 19 жовтня 2010 року лідери трьох країн узгодили план дій, згідно з яким через 10-15 років Євросоюз і Росія становитимуть єдиний економічний простір – без віз і зі спільною системою безпеки [33]. А 25 листопада 2010 р. прем'єр-міністр Росії В. Путін запропонував ЄС створити економічний альянс на території від Владивостока до Лісабона [34]. При цьому однією з причин активізації розвитку партнерства Росія – ЄС, результатом якого має стати створення зазначеного альянсу, було названо економічне освоєння сибірських та далекосхідних територій Росії. Наприкінці травня 2012 р. цю ініціативу підтримав Східний комітет німецької економіки, який висловився за створення єдиного економічного простору від Лісабона до Владивостока, а шість впливових європейських промислових об'єднань, до яких входять сотні тисяч підприємств по всій Європі, виступили за скасування візового режиму між ЄС і Росією [35].

Включення Білорусі до ЦСЄ забезпечує єдність розгляду історичної еволюції Балто-Північно-Чорноморського регіону, зокрема в контексті історії Литовської Русі як потужної європейської держави.

Включення Молдови також виглядає цілком органічним з погляду на її тісні історичні, культурні, економічні та політичні зв'язки з регіоном ЦСЄ, зокрема з Україною і Росією (згідно з опитуванням Геллапа за 2011 р., 86% населення Молдови належить до парафій Московського Патріархату і лише 11% – до Бессарабської Православної Церкви, орієнтованої на Румунію) [36], а також з огляду на цінність для України молдовського досвіду суспільно-політичної модернізації, схожість євроінтеграційних прагнень та проблем двох країн. З географічної точки зору, Молдова розташована на крайньому південному заході Східноєвропейської рівнини, в той час як Румунія – у східній частині Балканського півострову.

Також включаємо до регіону ЦСЄ Словенію, адже за всіма параметрами (і географічними, і історичними, цивілізаційно-культурними, і економічними, і соціальними, і інституційними) ця країна належить не до Балкан, а саме до регіону ЦСЄ. Достатньо сказати, що за останнім рейтингом миролюбності, що складається Інститутом економіки та миру, Словенія знаходиться серед найбільш стабільних і демократичних країн світу (13-е місце серед 162 країн світу), випередивши за цим показником усі країни Вишеградської групи [37, с. 5]. Більше половини території Словенії знаходиться в Альпах; вона, на відміну від балканських країн, ніколи не перебувала під владою чи протекторатом Османської імперії, тобто, висловлюючись сучасною термінологією, не входила до зони її

геополітичного впливу. Словенію майже оминули міжетнічні війни та тривалі збройні конфлікти, що супроводжували розпад колишньої Югославії. Нарешті, на відміну від балканських країн (Болгарія, Румунія, Хорватія), Словенія набула членства в ЄС ще в 2004 р. – разом з країнами Вишеградської групи та Балтії. Вона має спільний кордон з Угорщиною – членом Вишеградської групи.

Географічним критерієм розмежування між Центральною (і ширше, Центрально-Східною) та Південно-Східною Європою є Балкани, а історичним критерієм – перебування протягом тривалого історичного часу під владою чи протекторатом Османської імперії, де їхні самостійні зв'язки з християнською Європою були практично обірвані (Сербія, Албанія, Болгарія, Румунія, Македонія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія). Сюди ж, з певними застереженнями, можна віднести Грецію та Кіпр. Традиційною релігією переважної більшості населення цих країн є православ'я або іслам, лише переважна меншість належить до західнохристиянських конфесій (католицизму і протестантизму). Таке розмежування регіонів колишньої соціалістичної Східної Європи вже усталилося і в вітчизняній політології, про що свідчить захист у 2012 р. у Чернівецькому університеті кандидатської дисертації А. Г. Задорожньої: «Місце України в системі регіональних відносин країн Центрально-Східної та Південно-Східної Європи».

До речі, Центр і Схід задають один векторальний напрям, на відміну від, наприклад, Півдня та Сходу. Тому вживання терміну Центрально-Східна Європа виглядає географічно та геополітично обґрунтованим як у широкому (Центральна та Східна Європа), так і вузькому сенсі (схід Центральної Європи), в той час як термін Південно-Східна Європа має регіональну цілісність лише у вузькому сенсі (схід Південної Європи).

З розширенням ЄС на схід регіони ЦСЄ та ПСЄ втратили свою цілісність, але продовжують зберігати певну ідентичність. Адже очевидно, що, наприклад, Болгарія, будучи членом ЄС з 2007 р., залишається за багатьма соціокультурними критеріями значно ближчою до Македонії, ніж, скажімо до Франції чи Німеччини, не кажучи вже про Велику Британію. Теж стосується і близькості Словаччини до регіону Західної України, зокрема деяких районів Закарпаття. Така близькість є сталим та довготривалим чинником, що й обумовлює збереження регіональної та макрорегіональної ідентичності незважаючи на зміну політичних чи інституційних координат.

Найбільш дискусійним виглядає питання належності до Центрально-Східної Європи Хорватії. Ми не включили Хорватію до зазначеного регіону з наступних причин: по-перше, Хорватія з географічної точки зору є балканською країною, по-друге, у XVI-XVII століттях більшою частиною Хорватії володіла Османська імперія, тобто більша частина країни перебувала у сфері впливу ісламського світу. По-третє, характерною рисою сучасної історії країни є глибока й тривала залученість у міжетнічні війни та конфлікти на Балканах в якості однієї з головних сторін, що справило чималий відбиток на процеси соціально-політичної модернізації країни. І сьогодні серйозним чинником розвитку хорватської державності є наявність хорватської спільноти Боснії-Герцеговини, що виступає одним із трьох державотворчих суб'єктів сусідньої з Хорватією держави. Крім того, в самій Хорватії розташовано більше 10 ареалів проживання етнічних сербів, що також обумовлює перманентну внутрішню залученість Хорватії в балканські справи. Отже, зазначене надає підстави відносити цю країну, принаймні з точки зору реалій сьогодення, до регіону Південно-Східної Європи (Балкан).

Таким чином, згідно з нашим концептом, регіон ЦСЄ складають посткомуністичні не балканські країни з переважно європейським населенням, які за біполярного світу входили (самостійно або у складі СРСР) до Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), а нині

об'єднані інституційними форматами Ради Європи (крім Білорусі) і ОБСЄ. Все це – країни християнської традиції, що входили до складу європейських «орлиних» (за гербовою символікою) імперій: Священної Римської, Австрійської, Австро-Угорської, Німецької, Російської. За спостереженням видатного угорського історика Ене Сюча, з яким погоджується і австрійський історик Міхаель Міттерауер, східний кордон Франкської імперії Каролінгів продовжував дуже довго існувати в умах та діях європейських політиків, і Ялтинська лінія, встановлена в 1945 р., проходить саме уздовж цього східного кордону імперії Каролінгів [38]. Отже, регіональну ідентичність країн ЦСЄ визначають поворотні віхи як давньої, так і новітньої історії Європи.

Слід підкреслити, що і Центральна не германська Європа, і Східна Європа візантійської традиції ніколи не були повністю включені в самосвідомість Європи як культурно-цивілізаційного феномена й історичної квінтесенції Заходу. Вони залишалися або маловідомою та нетривкою частиною Заходу (як, наприклад, Галицько-Волинська та Литовська Русь, православний Новгород чи західнослов'янські народи за часів Габсбургів) або навіть протиставлялися останньому як свого роду антиподи (Московське царство, кріпосницька, а пізніше більшовицька Росія). Крім того, за образним визначенням Мілана Кундери, ці країни, включаючи не лише слов'янські, а й Угорщину, «були сховані від Європи ще й завісою своїх дивних, ледь зрозумілих мов» [16].

Як відзначає відомий норвезький політолог І. Нойманн: «...ідентичність – це не даність, а відношення, що постійно формується та реформується в рамках певного дискурсу» [39, с. 349]. Для регіону ЦСЄ значущим «Іншим» завжди виступав і продовжує виступати як європейський Захід, передусім в образі Німеччини і германського світу, так і ісламський Схід, передусім в образі Туреччини, що слугувала уявленим «Сходом» для європейців протягом Нового часу [40].

ЦСЄ – це регіон, в якому цільно втілена та відображена українська історія, це проекція всіх основних інтенцій українського політикуму. Це свого роду макромодель самої України.

Спільним для всього регіону ЦСЄ є відставання у рівні індустріалізації та соціально-економічного розвитку від держав Заходу, зокрема Західної Європи, що обумовлює актуальність для них модернізаційних завдань в економічній та суспільно-політичній сферах.

З точки зору модернізації, незважаючи на сучасні інституційні та інтеграційні формати, практично всі країни ЦСЄ стикаються нині зі структурними проблемами, які характеризують минуле західних індустріальних суспільств. Водночас, будучи в змозі скористатися історичним досвідом Заходу щодо розбудови постіндустріального інформаційного суспільства, країни ЦСЄ стоять перед можливістю створення нового компромісу між елементами етатистської держави добробуту та ліберальними компонентами сучасності.

Спільними для країн макрорегіону залишаються проблеми легітимації різкої соціальної нерівності, так само як і її соціально-політичного подолання, необхідність відповіді на сплески націоналізму перед лицем глобальних соціально-економічних, демографічних та міграційних проблем.

За умов світової фінансово-економічної кризи, згорання наявних в ЄС ресурсів для структурних реформ та подолання бідності стає очевидним, що формальне членство в ЄС аж ніяк не є гарантією подолання ними системної трансформаційної кризи. Так, наприклад, в 2012 р. за показниками ВВП на душу населення Росія знаходилася на одному рівні з Хорватією (член ЄС з 01.07.2013 р.), а Білорусь випереджала Болгарію і Румунію [41].

У цьому контексті слід підкреслити неоднозначність спільного досвіду «розвинутого соціалізму», що його пережили країни ЦСЄ. Адже цей досвід значною мірою вплинув на

соціалізацію функцій держави в країнах Західної Європи, а сьогодні є свого роду «конститууючим Іншим» [39, с. 349], що певним чином визначає напрями та динаміку суспільного розвитку всіх країн ЦСЄ, у т.ч. підцикли, у рамках великого загальноєвропейського циклу «лібералізм – етатизм – лібералізм» [18, с. 237].

Варто відзначити, що на момент розпуску Ради Економічної Взаємодопомоги (червень 1991 р.) Європейського Союзу ще не існувало (Маастрихтський договір про його створення був підписаний 7 лютого 1992 р., а набрав чинності 1 листопада 1993 р.). Між тим окремі структури, створені в рамках РЕВ (наприклад, Міжнародний банк економічного співробітництва, Міжнародний інвестиційний банк (МІБ), «Інтерспутник») продовжують свою діяльність донині, що свідчить про наявність спільних стратегічних інтересів та довготермінових міждержавних проектів (зокрема, у розвитку інфраструктури, комунікацій та інформаційної сфери) у масштабі всього регіону ЦСЄ.

Потреби розвитку економіки та регіональної кооперації посткомуністичних країн Європи об'єктивно сприяють поширенню такого визначення та тлумачення регіональних вимірів, що найбільш відповідають діловим, науковим та культурним інтересам партнерів, часто нейтралізуючи дихотомічні парадигми політико-ідеологічних впливів.

Наведемо показовий приклад Мережі центрів з питань аквакультури в Центральній-Східній Європі (НАСЄЕ), створеної в 2004 р. під егідою Продовольчої та сільськогосподарської організації (ФАО) ООН. В огляді розвитку НАСЄЕ, підготовленому угорським експертом Ласло Вараді (його було обрано президентом НАСЄЕ), Центральній-Східній Європі визначається як «геополітичний регіон, що розвивається» [42]. На сьогодні в Мережі активно співпрацюють організації з 9 країн ЦСЄ: Білорусі, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Росії, Угорщини, Чехії, України. Прикметно, що Литва представлена в Мережі урядовою структурою – Службою рибальства при Міністерстві сільського господарства Литовської Республіки [43].

Як справедливо відзначає український вчений Ю. О. Каганов, дослідницька концепція ЦСЄ має використовуватися при аналізі комплексу проблем, зокрема дослідженні українського варіанту сучасних суспільно-політичних трансформацій, коли важливий компаративний погляд на події вітчизняної історії, урахування досвіду наших сусідів і партнерів [27].

У цьому контексті Велика Європа, як політична, інституційна та цивілізаційна реалія сучасного світу (інституційно об'єднана в Раді Європи), у свою чергу, виступає макрорегіональною екстраполяцією регіону Центральній-Східній Європи з притаманною йому кооперативною біполярністю, дихотомією (посткомуністичні країни-члени ЄС – Росія).

Ідея загальноєвропейської інтеграції, що вже реалізується в інституційному форматі Ради Європи, буде, на наш погляд, і далі підживлювати та стимулювати регіональну ідентифікацію Центральній-Східній Європи. Адже «зчеплення» вже глибоко інтегрованого в ЄС «Центру» і «Сходу», де модернізація досі залишається процесом «з відкритим фіналом», є гарантією уникнення нових розподільчих ліній на континенті.

Таким чином, регіон ЦСЄ є ключовим для розбудови проекту Великої Європи і, ширше, модернізаційного поясу сучасного глобалізованого світу, що має вперше в історії поєднати два найбільш динамічні цивілізаційних світи сучасності – Західний та Далекосхідний (Азійсько-Тихоокеанський). У цьому контексті Велика Європа, як політична, інституційна та цивілізаційна реалія сучасного світу (інституційно об'єднана в Раді Європи), у свою чергу, виступає макрорегіональною екстраполяцією регіону Центральній-Східній Європи з притаманною йому кооперативною біполярністю, дихотомією (посткомуністичні країни-члени ЄС – Росія).

Вищезазначена не конфронтаційна, а кооперативна, інклюзивна концепція ЦСЄ може бути використана в подальшій розбудові стратегії модернізації та європейської інтеграції України, що враховувала б порівняльний досвід посткомуністичної трансформації відносин «громадянин – держава – суспільство» на ключових для України геополітичних напрямках.

Список використаних джерел

1. Вульф Л. Винайдення Східної Європи. Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. – К. : Критика, 2009. – 592 с.
2. Handelsman M. Quelques remarques sur la définition de l'histoire de l'Europe Orientale / M.Handelsman // Bulletin d'information des sciences historiques en Europe orientale. – 1934. – Vol. 6. – No. 1-2. – P. 74-81.
3. Tihany L. C. A History of Middle Europe from the Earliest Times to the Age of the World Wars / Leslie C. Tihany. – New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1976. – 289 p.
4. Jordan P. Großgliederung Europas nach kulturräumlichen Kriterien / P.Jordan // Europa Regional: Leibniz-Institut für Länderkunde, Leipzig. – 13.Jahrgang, 2005. – Heft 4. – S. 162-173.
5. Задорожня А. Г. Місце України в системі регіональних відносин країн центрально-східної та південно-східної Європи. Автореферат дисертації... канд. політ. наук / А. Г.Задорожня. – К. : Чернівецький ун-т ім. Ю. Федьковича, 2012. – 20 с.
6. В'юницька О. І. Аналіз концептуально-теоретичних підходів до визначення поняття «Центральна та Східна Європа» / О. І. В'юницька // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Зб. наук. пр. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин, 2002. – Випуск 33 (Ч. I). – С. 20-24.
7. Halecki O. L'histoire de l'Europe orientale. Sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux / Oskar Halecki // La Pologne au Ve Congrès International des Sciences Historiques. Bruxelles 1923. – Varsovie: l'Institut Mianowski, 1924. – Pp. 73-94.
8. Halecki O. La division de l'histoire en périodes chronologiques // La Pologne au VIe Congrès International des Sciences Historiques, Oslo 1928 / Oskar Halecki. – Varsovie-Lviv : Société polonaise d'histoire, 1930. – P. 79-96.
9. Kłoczowski J. East Central Europe in the Historiography of the Countries of the Region / Jerzy Kłoczowski. – Lublin: Institute of East Central Europe, 1995. – 38 p.
10. Kłoczowski J. Wprowadzenie / Jerzy Kłoczowski // Historia Europy Środkowo-Wschodniej / red. Jerzy Kłoczowski. – Tom 1. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 554 s.
11. Halecki O. Borderlands of Western Civilization: a History of East Central Europe. Second Edition / Oscar Halecki. – Safety Harbor, FL: Simon Publications, 1980. – 547 p.
12. Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza / Jerzy Kłoczowski. – Warszawa: PIW, 2003. – 534 s.
13. Mühle E. East Central Europe as a Concept of German Historical Research / Eduard Mühle // Europe Centrale entre l'Est et l'Ouest. Central Europe between East and West / ed. J.Kłoczowski. – Lublin: Towarzystwo Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, 2005. – S. 13-29.
14. Szücs J. Les trois Europes / Jenő Szücs. Paris: l'Harmattan, 1985. – 128 pp.

15. Wandycz P.S.. The Price of Freedom. A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present / Piotr Stefan Wandycz. – London and New York: Routledge, 1992. – xv + 330 pp.
16. Кундера М. Украденный Запад или трагедия Центральной Европы / Милан Кундера [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://n-europe.eu/content/?p=26>.
17. О’Доннелл Г. Делегативная демократия / Г. О’Доннелл [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>.
18. Шрубар И. Глава 6. Цикл и изменения. К определению места трансформации постсоциалистических стран в процессе европейской модернизации / Илья Шрубар // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: В 2-х т. Т. 1: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред.-сост. П.Штыков, С. Шваниц. Науч. ред. В. Гельман / Пер. с нем. – Санкт-Петербург; Москва; Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Летний сад; Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 218-243.
19. Democracy index 2012. Democracy at a standstill. Report. – London, New York, Hong Kong, Geneva: The Economist Intelligence Unit, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – <http://danquahinstitute.org/docs/Democracyatastandstill-2012.pdf>.
20. Глинкина С. П. Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI века: в двух томах. Том 1 / С. П. Глинкина, И. И. Орлик. – Москва : Наука, 2005. – 356 с.
21. Россия и Центрально-Восточная Европа: взаимоотношения в XXI веке / Под ред. к. г. н. Н. В. Куликовой, д.и.н., проф. И. И. Орлика, к. э. н. Н. В. Фейт. – М., ИЭ РАН, 2012. – 350 с.
22. Magocsi P.R. Historical Atlas of Central Europe: Revised and Expanded Edition / Paul Robert Magocsi. – Seattle: University of Washington Press, 2002. – xiv + 274 p.
23. Лангевіше Д. Нація, націоналізм, національна держава в Німеччині і в Європі / Дітер Лангевіше [пер. з нім. О. Логвиненка]. – К. : К.І.С., 2008. – 240 с.
24. Kłoczowski J. Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu / Jerzy Kłoczowski. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1993. – 42 s.
25. Kłoczowski J. Chrześcijaństwo w Europie Środkowowschodniej i budowa organizacji kościelnej / Jerzy Kłoczowski // Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy / ed. Henryk Samsonowicz. – Kraków: Universitas, 2000. – S. 4-15.
26. Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność?: Materiały z sympozjum, zorganizowanego w ramach 17. Powszechnego zjazdu historyków polskich (Kraków, wrzesień 2004) / red. K. Baczkowski, J. Smołucha. – Kraków : Societas Vistulana, 2005. – 216 s.
27. Каганов Ю. О. Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції / Ю. О. Каганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2005. – Вип. XIX. – С. 333–341.
28. Маслійчук В. Концепція «Східно-Центральної Європи Вернера Конце в контексті «європеїзації» сучасної історичної науки» / В. Маслійчук // Історія та історіографія в Європі: Збірник наукових праць / Ред. С. Стельмах, Г. Хаусманн. – К. : УНІСЕРВ, 2003. – Вип. 1-2. – С. 208-214.
29. Composition of macro geographical (continental) regions, geographical sub-regions, and selected economic and other groupings. – United Nations Statistic Division. – 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49regin.htm>.

30. Бжезинский Зб.: Украине самой решать, быть ли ей «провинцией» России / Зб. Бжезинский. – 16.09.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.meta.ua/archive/16.09.13/cluster:32027902-Bzhezinskii:-Ukraine-samoi-reshat-byt-li-ei-provintsiei-Rossii>.
31. Экспорт-импорт России за январь-декабрь 2012 года. – Москва: Федеральная таможенная служба [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.customs.ru/index2.php?option=com_content&view=article&id=17055&Itemid=1981.
32. Горбачев М. С. : Россия в будущем объединится с ЕС / М. С. Горбачев // Подробности. – 28.11.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/opinion/2008/11/28/568983.html>.
33. Самигуллина А. НАТО ближе, визы проще / А. Самигуллина, А. Артемьев, Е. Савина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2010/10/19_a_3429872.shtml.
34. Путин предложил Европе экономический альянс от Владивостока до Лиссабона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2010/11/25/wirtschaft/>.
35. Ромашенко С. Европейские промышленные объединения требуют отмены визового режима с Россией / Сергей Ромашенко, Сергей Гуца // Deutsche Welle. – 2012. – 31 мая [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dw.de/p/15641>.
36. Moldova / 2012 Report on International Religious Freedom. – Washington: Bureau of Democracy, Human Rights and Labour Affairs of the U.S. Department of State. – May 20, 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2012/eur/208344.htm>.
37. Global Peace Index 2013. – Sydney, New York: Institute for Economics and Peace, 2013. – 101 p.
38. Миттерауэр М. Историко-культурное формирование европейских границ / Михаэль Миттерауэр // Россия и Европа: в поисках идентичности: Международный симпозиум; Москва, 9-11 декабря 1998. – Москва : Вахазар, 2000. – С. 24-26.
39. Neumann I. B. Russia as Central Europe's Constituting Other / Iver B. Neumann // East European Politics and Societies. 1993. March 1993. – Vol. 7, No. 2. – P. 349-369.
40. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей / Ивэр Нойманн / Пер. с англ. В. Б. Литвинова и И. А. Пильщикова, предисл. А. И. Миллера. Москва : Новое издательство, 2004. – 335 с.
41. World Economic Outlook Database. Hopes, Realities, and Risks. Washington: International Monetary Fund. – April 2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/01/pdf/text.pdf>.
42. Приложение 6 / Обзор развития Сети центров по аквакультуре в Центрально-Восточной Европе (НАСЕЕ), докладчик – Ласло Варади // Протокол Первого совещания директоров НАСЕЕ, г. Сарваш, Венгрия, 21-24 ноября 2004 г. – Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций. – Рим, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.fao.org/docrep/008/y5923b/y5923b09.htm>.
43. History of NACEE. – Network of Aquaculture Centres in Central-Eastern Europe. – August 2013. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.agrowebcee.net/ru/nacee/about-nacee>.